МАТЕРИЯЛИ
ЗА
ИСТОРИЯТА НА МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

ИЗДАВА „МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ".
КНИГА IV.

КЪМЪ БОРБИТѢ
ВЪ
ЮГОЗАПАДНА МАКЕДОНИЯ

(КИЧЕВСКО, БИТОЛСКО, ЛЕРИНСКО, ПРЕСПАНСКО, ДЕБЪРСКО)

ПО СПОМЕНИ
НА
ЛУКА ДЖЕРОВЪ, ГЕОРГИ ПОПЪ ХРИСТОВЪ, АНГЕЛЪ АНДРЕЕВЪ, ГЕОРГИ ПАПАНЧЕВЪ и ЛАЗАРЪ ДИМИТРОВЪ

СЪОБЩАВА Л. МИЛЕТИЧЪ

СОФИЯ — ПЕЧАТНИЦА П. ГЛУШКОВЪ — 1926.

РЕВОЛЮЦИОННИТѢ ДЕЙСТВИЯ
ВЪ
БИТОЛСКО И ЛЕРИНСКО

СПОМЕНИ
на
ГЕОРГИ ПОПЪ ХРИСТОВЪ

ПРЕДГОВОРЪ

Важно допълнение къмъ сведенията, които имаме за революционнитѣ действия въ Битолско и особено въ Леринско, съставятъ споменитѣ на Георги Попъ Христовъ. Тѣ се отличаватъ въпрѣки своята краткость съ точни и ясно изложени данни върху развоя на Вѫтрешната революционна организация въ тая область на Македония и за събитията отъ началото до края на Илинденското въстание. Георги Попъ Христовъ презъ всичкото време е изпълнявалъ важни рѫководни длъжности въ организацията, поради което даннитѣ му сѫ отъ първа рѫка и иматъ несъмненна историческа цена.

Георги Попъ Христовъ бѣше единъ между първитѣ, чиито спомени следъ Илинденското въстание почнахъ да отбелѣзвамъ, — на 3 декември 1903 се състоя първата ни среща. Едно поради скромностьта си, съ която Христовъ се отличава, и друго защото времето, съ което тогава разполагаше, бѣше твърде измѣрено, той въ разказването избѣгваше голѣми подробности, макаръ че азъ тъкмо въ тѣхъ виждахъ ценен материалъ за битовата хариктеристика на населението, което съ невъобразима пожертвователность се хвърли въ пороя на революцията. За щастие г. Христовъ е живъ и ще може негли да допълни съ любопитни подробности отъ онова време — доколкото могатъ още се помни — интереснитѣ свои спомени, които тукъ печатамъ точно тъй, както тогава съмъ ги записалъ.

Л. М.

I.

Биографични данни. Началата на Вжтрешната революц. Организация въ Битолско.

3 декември 1903 г.

Роденъ съмъ въ 1876 г. въ с. Кърстоворъ („Христоворъ"), което се намира на 1 часъ до Битоля. Баща ми, попъ Христо, бѣше тукъ свещеникъ. Учихъ се първомъ въ селото си въ основно училище, преди това една година се учихъ въ с. Буково (гъркоманско село) на гръцки. Отъ I-IV включ. класъ следвахъ прогимназия въ Битоля (1888—92). Като бѣхъ въ III-IV класъ, отъ страна схващахъ, разбирахъ, че вече тайно се работи за освобождението на Македония, но бѣхъ маловъзрастенъ и не знаехъ нищо подробно, схващахъ, че идеята състои главно въ туй, да се събуди българщината и затова и самъ агитирахъ по околнитѣ гъркомански села напр. и въ Буково въ този духъ. Следъ като свършихъ IV. класъ, станахъ презъ 1892/3 уч. год. учитель въ селото си. Бѣхъ самичъкъ; училището бѣше екзархийско. Нищо още не работѣхъ по освобождението, но осѣщахъ, че има нужда отъ подготовление, защото и въ нашата околия бѣснѣеше Абдулъ ага Шебединчето, бегъ, който имаше селото Кравари и чифликъ въ Кръстоворъ; бѣше спахия, вземаше подъ наемъ десетъка отъ по 5—6 села, все около Битоля. Освенъ че икономически угнетяваха раята, но и си допускаха звѣрщини. Господари на околията бѣха той и Шефкия (Шефки бегъ); този държеше Могила и околнитѣ села въ Карабаджакъ, а Абдулъ ага — Добрушово съ околнитѣ села. Освѣнъ тѣхъ, които бѣха

главни кървопийци, имаше второстепенни, кяй (кехаи), и пждари (поляци), които измжчваха населението.

Една година учителствувахъ и после отидохъ да следвамъ педагогическо училище въ Солунъ, което свършихъ въ 1895/6 год. (имаше само два курса). Въ 1893/4 год. стана арменското въстание и клане, и то ми даде първата идея за въстание. Въ Солунъ вече имаше тайна организация. Тайно се получаваха вестници отъ България: „Право", „Гласъ македонски". Първитѣ начала на Вжтрешната организация бѣха турени въ 1893/4 г.; когато дойдохъ въ Солунъ, имаше вече тайни градски комитети въ Охридъ, Ресенъ и др. Имаше и въ Солунъ комитетъ, но се пазѣше тайно и само се сещахме, че сжществува. Презъ втората година въ училището вече разбрахъ добре, кои сж въ солунския комитетъ. Дамянъ Груевъ бѣше на чело (първата година той бѣше коректоръ на Семерджиевата книжарница, втората година — училищенъ инспекторъ); членове бѣха: Хаджи Николовъ, (книжарь) и докторъ Хр. Татарчевъ. Имаше посветени ученици отъ горнитѣ класове — отъ VII. кл. на гимназията и отъ II-ри курсъ на педагогич. училище. Свършихъ на 1895/6 год. и бидохъ назначенъ учитель въ с. Кавадарци, гдето имаше второкласно училище. Другари ми бѣха Никола Хърлевъ, главенъ учитель отъ с. Горно Броди, и Янаки Илиевъ, Атанасъ Бошковъ, Иванче Минчевъ, всички родомъ отъ Кавадарци. Имаше и учителки. Тогава влѣзнахъ въ дѣлото. По-добре ме посвети въ дѣлото Хърлевъ, който отъ по-напредъ, още въ Скопье е билъ посветенъ. Съ клетва се приехъ, — клехъ се само предъ него. Имаше си опредѣлена формула: „Заклевамъ те (ви) въ името на честностьта, Бога и вѣрата (3 пжти), че отъ сега нататъкъ ще работишъ до последна капка кръвь за братята въ Македония и Одринско; заклевамъ те (ви), че ще бждешъ послушенъ и нѣма да

издадешъ нищо съсъ дума нито съсъ дѣло отъ тайната, която сега ти се повѣрява; въ противенъ случай, ако издадешъ било съсъ дума или съсъ дѣло, ще бждешъ убитъ отъ братята ти съ камата и револвера, които ги цѣлувашъ" (Цѣлуватъ се камата и револверътъ). Така се става членъ-работникъ на организацията. Бѣхъ отъ начало простъ работникъ-редникъ. Веднага подиръ клетвата самъ ще си опредѣлишъ членския вносъ. Презъ следующата ваканция, — тъкмо презъ гърко-турската война — отидохъ въ селото си и бѣхъ препоржчанъ отъ Хърлева на тамошния комитетъ. Ржководитель бѣше Ченковъ заедно съ Лозанчевъ и Пешковъ. Георги Ченковъ сетне биде убитъ въ Прилепъ. Презъ ваканцията ми бѣше дадена отъ Ченкова работа — да агитирамъ въ селото си и по околнитѣ села да привличаме хората, „да разработваме почвата". Устни инструкции ми даде Ченковъ. А въ Кавадарци следъ клетвата ми дадоха само да прочета у с т а в а и п р а в и л н и к а на организацията. Идеята на организацията бѣше да се агитира между народа, за да се подигне духътъ му та да се подготви почва за една народна масова революция, за да се добие свобода. Първо време подъ думата свобода разбирахъ абсолютна свобода, каквато царува въ България, Сърбия, Гърция и пр.. Още нищо опредѣлено не се мислѣше, какъ ще се оформи тя, дали ще бжде Македония отдѣлно княжество или не, да ли ще се съедини съ България и пр. Презъ ваканцията изключително работихъ между селянитѣ. Тѣ отначало любопитствуваха и искаха да слушатъ, като имъ се приказва и като имъ се четатъ вестници, но не се решаваха сами да влѣзатъ, бояха се. Като имъ казвахъ, че самостоятелно ще действуваме, отговаряха: „Що можемъ сами ние да направимъ?" Въ черквата държахъ речи, доказвахъ съ примѣри отъ евангелието и въ общи думи и прикри-

то, ужъ че трѣбва да се пострижемъ, да се жертвуваме за вѣрата си, да вършимъ нѣщо и пр., както Исусъ Христосъ се е жертвувалъ. Отдѣлно разправяхъ само на нѣкои хора.

Минахъ за учитель въ с. Варошъ до Прилепъ. Тамъ станахъ десетникъ. Въ Прилепъ имаше наредень градски комитетъ съ ржководително тѣло, съ десетници и пр.. Ржководители бѣха тамъ учителитѣ Атанасъ Ивановъ отъ Прилепъ и Йорданъ Попъ-Костандиновъ и попъ Георги и Петре Свѣкяръ. Тѣ всички образуваха ржководителното тѣло. Председатель на ржководител. тѣло бѣше главниятъ учитель Калейчевъ отъ Воденъ. Като десетникъ имахъ повѣрени работници, които трѣбваше да ржководя, — да събирамъ отъ тѣхъ членския вносъ, да се доставятъ пари, за да имъ се купи орѫжие, и да се възпитаватъ революционно, за да привличатъ нови членове, та да се увеличава десетнишката ми група, — „групата". Тогава имаше около 5—6 десетници, сир. 5—6 „групи". Десетницитѣ помежду си се знаеха, а групитѣ не се знаеха. По два-три десетника се намираха подъ управлението на единъ отъ ржководителитѣ. На тѣхъ се даваха паритѣ срещу разписки и отчетъ всѣка недѣля за състоянието и развиването на групата. Отчетътъ ставаше устно. Имаше вече установенъ шифъръ. Имаше и мрежа, свързана съ другитѣ центрове и канали за куриерската служба. Идѣха ни по тоя пѫть вестници отъ България. Това бѣше въ 1897/8 година. Къмъ зимата предъ Божикъ се случи Винишката афера и временно се скѫса мрежата та около половина година организацията се намираше въ пъленъ застой. Повечето ржководители избѣгаха въ България. Отъ Прилепскитѣ остана само Йорданъ Попъ-Костандиновъ. Той нищо не можеше самъ да върши. Чакъ на другата година се върнахъ

пакъ въ селото си и пакъ си продължавахъ старата агитация по селата. Пристжпихъ вече и да кръщавамъ нѣкои подготвени отъ селската младежь. Заедно съ подготвени работници отъ селото и града почнахме да кроимъ планъ, какъ да се извърши покушение на Шебединчето. Опитахме се, пресрещнахме го, когато се връщаше отъ чифлика си Кравари. Той бързо замина покрай насъ и нищо не сполучихме. Захванахме да преследваме шпионитѣ. И въ моето село имаше шпионинъ, единъ коджабашия. Следнята година 1898/99 учителствувахъ въ града Прилепъ. Организацията се съвзе, подготви се, именно защото Дамянъ Груевъ се премѣсти отъ Солунъ въ Битоля. Той стана ржководитель тукъ. Той дойде и въ Прилепъ. Съ него се знаехъ отъ Солунъ. Имахме тайно събрание отъ всички десетници и ржководители. Груевъ разясни много тъмни за насъ работи въ организацията, окуражи ни изново, стегна организацията ни.

II.

Даме Груевъ и Тошевъ въ Прилепъ презъ 1892 год. Георги П. Христовъ въ Леринско. Първитѣ организационни начала. Христовъ се връща въ Битоля. Първитѣ чети.

Груевъ първомъ е билъ учитель въ Прилепъ още преди 1892 година заедно съ Пере Тошевъ, и тамъ се е родила за пръвъ пжть идеята за освобождение. Отъ тамъ дохажда той въ България, срѣща се тукъ съ Китанчева и др., разширява се у него тая идея. И отъ тамъ се връща въ Битоля, събира се съ Пере Тошевъ и Григоръ Попевъ и презъ ваканцията образуватъ първитѣ комитети въ Прилепъ, Битоля и Ресенъ. Следъ това Груевъ отива въ Солунъ, а П. Тошевъ въ Скопье заедно съ Матова, и вече нататъкъ дѣлото бърже се развива.

Работата ни пакъ тръгна по стария редъ. Започнахме да събираме пари за оржжие, но то мжчно можеше да се намѣри. Разширяваше се кржгътъ на организацията ни по прилепскитѣ села. Ченковъ и Гавазовъ бѣха дошли въ Прилепъ съ цель да се устрои терористическа чета. Тѣ се самоубиха на 24 май въ една кжща, предадени на турцитѣ отъ единъ шпионинъ. Идещата ваканция прекарахъ въ Прилепъ, и кжде 18 августъ се върнахъ въ селото. Бѣхъ вече препоржчанъ за работникъ въ Леринско и затова бидохъ назначенъ за секретарь въ Охридското архиерейско намѣстничество, което се намираше въ Леринъ. Владиката Методий бѣше личенъ приятель на Дамянъ Груевъ. Мирското му име беше Методий Щеревъ; бѣше родомъ отъ Зарово, Солунска околия. Азъ безплатно работѣхъ. Минавахъ за секретарь и сжщевременно и инспекторъ на училищата въ Леринско. Първата ни работа бѣше да установимъ комитетъ въ града Леринъ, гдето намѣрихъ вече нѣколко посветени работника: Течо Кировъ, учитель, родомъ отъ Леринъ, минаваше за ржководитель; Христо Спировъ, учитель, и нѣкои граждани. Устрои се комитетъ. При всѣка обиколка по селата агитирахъ и устроявахъ комитети. До края на годината успѣхме да устроимъ организационна мрежа по българскитѣ села въ цѣлия Леренски районъ, гдето има до 50-тина села. Въ всѣко село се образуваха каса, ржководително тѣло, архива и куриерска служба. Чети нѣмаше. Отъ паритѣ отъ селскитѣ каси $^1/_3$ отиваше въ централната каса въ Леринъ, отъ тукъ пъкъ $^1/_3$ отиваше въ окржжната каса. Отъ окржжната се изпращаха пари въ касате на Централния комитетъ. Първъ пжть въ Леринско и Костурско се образува презъ лѣтото 1900 год. чета отъ доброволци — 8 души. Първиятъ ѝ войвода бѣше Георги Ивановъ подъ псев-

донимъ Марко. Той бѣше бивши унтерофицеръ въ България, а родомъ бѣше отъ Сѣрско. Въ тая чета влизаха и Коте (сега минава за разбойникъ) и Лечо Настевъ, учитель; той бѣше морална сила, помощникъ на Марко. Следъ като се устрои първата чета, повѣрихъ работата на интернирания отъ село Бойница (Гевгелийско) Филипъ Георгиевъ, учитель, и заминахъ за Битоля, кждето бѣхъ повиканъ отъ Дамянъ Груевъ. Тогава интернираха Груева въ родното му село Смилево. Той единъ день преди да тръгне успѣ да ми повѣри своята работа въ Битоля. Азъ сжщевременно станахъ учитель въ основното училище въ Битоля, препоржчанъ отъ комитета на настоятелството. Владиката Григорий много се опираше, но нѣмаше какво да стори. Карахъ работата заедно съ другаритѣ Аце Доревъ, книжарь, който бѣше касиеръ, и съветници: Георги Пешковъ, занаятчия — ортомаръ, и Недѣлко Дамяновъ, фурнаджия. Председатель бѣше Василъ Пасковъ, свършилъ висшето училище въ София, учитель въ битолската гимназия (родомъ отъ Сѣрско). Наскоро интернираха и Паскова въ родното му мѣсто по поводъ на убийството на попъ Ставре. Предложено му бѣ да даде пари съ разписка „патриотически вносъ“. Освенъ, че отказа да даде, но предаде и момчето на полицията. Подигна се въпросъ, и по тая афера арестуваха Дамянъ Груевъ на 18 августъ 1900 год., а тогава интернираха Паскова и Пешкова. Пешковъ избѣга. Така продължавахме сами една година, и работата сравнително добре вървѣше.

Наново следъ тая афера се организираха групитѣ, попълниха се мѣстата, по-усилено се поднови агитацията и работата се засили до есеньта. Пешковъ се завърна. Още като бѣхъ въ Леринъ, почна се за всѣко село да се купува оржжие отъ Гърция. Купуваха си

селянитѣ чрезъ известни хора подъ видъ на търговия; купуваха си отъ турци-търговци — селяни. Тѣ първомъ продаваха пушкитѣ Грà, заграбени отъ гърцитѣ презъ гърко-турската война, а като си похарчиха тая стока, взеха да си набавятъ за печалба отъ сѫщитѣ пушки направо отъ Гърция. Още като бѣхъ въ Битоля, едновременно се събираха пари и се раздаваха пушки на работницитѣ по селата, гдето ги криеха въ нарочно направени скривалища по кѫщитѣ си. Когато се завърнахъ въ Битоля, вече имаше чета въ Прилепско на чело съ Мирче войвода, родомъ отъ Прилепъ, и въ Демирхисарско съ войвода Йорданъ Пиперката, родомъ отъ с. Козица, Кичевско. Тѣзи чети се наричаха „хайдушки" чети, защото бѣха съставени отъ неграмотни хора селяни, несвѣстни да водятъ агитация, ами само обикаляха селата, колкото да окуражаватъ народа и да извършватъ нѣкои покушения надъ зулумджии бегове, кяй и поляци. Презъ зимата тѣзи прилепски две чети се разпустнаха: остана само Пиперката съ единъ другарь; тѣ като терористи се криеха по селата. Въ Леринско си оставаше Марковата чета. Тя бѣше чета по най-новия типъ, „организаторска чета", — тя организираше, посвещаваше, вкарваше оржжие и пр.

По сѫщия типъ се отдѣли клонъ отъ леринско-костурската чета като самостоятелна чета въ Костурско подъ войводството на Атанасъ Петровъ (родомъ отъ с. Шестеово, Костурско). Коте пъкъ се отцепи отъ Марко и поведе на своя глава чета, независимъ отъ организацията.

Това ставаше презъ зимата 1900—1901 година. Презъ пролѣтьта, понеже се бѣ усилило числото на терористическитѣ групи, образуваха се отъ тѣхъ мѣстни чети. Отъ тия мѣстни чети въ началото на пролѣтьта се образуваха постояннитѣ горски чети. Отначало въ всѣко

село имаше терористическа група, както и въ всѣки градъ; по-сетне се преобразуваха въ мѣстни чети, а отъ тѣхъ се създадоха горски чети. Това не стана по предварителенъ планъ, а естествено така се разви.

Презъ лѣтото 1901 г. имаше вече горски чети. Устроихме горска чета и въ Демирхисарско подъ началството на Никола Петровъ, който минаваше за социалистъ, а бѣше родомъ отъ Велесъ, по занаятъ — дограмаджия. После го поправихме та стана революционеръ като насъ. Социалистъ бѣше станалъ въ България. Той първомъ е билъ четникъ съ Дѣлчевъ и после миналъ като работникъ на организацията и бѣше дошелъ въ Битоля. Изяви желание да води чета. Сѫщо така се устрои крушевската чета съ войвода Велко; охридска чета — на чело съ Горановъ (псевдонимъ, а сѫщинското му име бѣше Тале, бояджия отъ Прилепъ). Устрои се и ресенска чета съ войвода Петровъ — отъ Костурско; прилепска чета — съ войвода Марко Лозовъ. Само Битолско остана безъ чета. Тия чети прекарваха по горитѣ и селата и тѣ си останаха все до Илинденското въстание.

Презъ зимата 1901, около 20 ноември дойде Дѣлчевъ като ревизоръ, обиколи цѣлия районъ, главно въ центроветѣ, градоветѣ, много съживи организацията съ своитѣ проповѣди.

III.

Гоце Дѣлчевъ въ Битолско. Голѣма предателска афера. Масови арести. Г. П. Христовъ въ затвора. Сражения въ Крушевско и Леринско.

Борбата между върховисти и централисти се следѣше само отъ ржководителитѣ, тя никакъ не се отрази върху организацията въ Битолско; населението не знаеше за нея. Дѣлчевъ на дълго и широко ни освѣтли по нея борба. Тогава отъ Дѣлчева разбрахме, че върхо-

вистѝтѣ желаятъ да навлѣзатъ въ вѫтрешностьта, да усилятъ работата за да ускорятъ въстанието. Дѣлчевъ казваше: „тѣ искатъ да вематъ въ свои рѫце организацията и да подигнатъ въстание, когато бѫде моментътъ сгоденъ, който тѣ ще решатъ, понеже тѣ, като по-близки до рѫководещитѣ кржгове въ България, по-добре знаели тоза.“ Дѣлчевъ бѣше на мнение, да се допустнатъ да влѣзнатъ, но само при износни условия за организацията, а не както тѣ сѫ предлагали. Тѣ искали да влѣзнатъ съ свои чети и четници, съ свои свити, съ материяли и пр., а пъкъ Дѣлчевъ се гласяваше да се допустнатъ да дойдатъ нѣкои отъ тѣхъ, но по отдѣлно, било тайно или съ паспорти, и да работятъ като учители, или пъкъ като войводи или инструктори въ организационнитѣ чети. И ние всички одобрявахме мнението на Дѣлчева. Ние осещахме нуждата особено отъ военни лица, вещи да обучаватъ четницитѣ, и настоявахме предъ Дѣлчева, както бѣхме и писмено заявили предъ Ц. К., да ни се изпратятъ такива лица за войводи. Ние, като слушахме подиръ това за борба между върховисти и вѫтрешнитѣ, не се увличахме въ нея и не спирахме своитѣ приготовления.

Дѣлчевъ си замина кѫде 20 януарий отъ Битолския окржгъ за Воденско. Устрои се презъ есеньта чета и въ Битолско съ войвода Стоянъ отъ с. Битуша (Битолско). Прѣкоръ му бѣше „Донски“ (псевдонимъ).

Презъ зимата имахме „афера“ поради предателство. Случайно се запали слама въ с. Егри (Битолско). Ламата се бѣ запалила на едного, непосветенъ, който имаше братъ, посветенъ въ дѣлото. Тѣ били се карали помежду си. Първиятъ, Петре, обвинява брата си и даже го предава на кехаята; случайно билъ тамъ и чаушинътъ съ 13-14 аскери. Петре клеветилъ брата си като лошъ човѣкъ, който сиималъ работа съ комититѣ. Битъ, братъ

му нищо неизповѣдва; чаушинътъ и кехаята обвиняватъ Петрета, че напразно клеветилъ брата си. Този тогава казалъ да хванатъ селянина Насте та да му удрятъ единъ кьотекъ и той всичко ще кажелъ. Така и стана. Насте издаде Иосифа Петковъ (отъ с. Жабени, преселенъ въ Битоля, като куриеръ на четата). Хващатъ го и го обискиратъ, изтезаватъ — и той по редъ изказва работницитѣ въ Битоля и селата Егри, Жабени, Барешени. Последватъ арести. Предаватъ си пушкитѣ. Въ Битоля издаденитѣ бидоха арестувани. Тогава и мене арестуваха. Нѣкои пъкъ избѣгаха въ четитѣ. Това бѣ на 19. февруарий 1902 година.

Въ затвора престояхъ заедно съ 35 души граждани и селяни 8 месеца, все въ Битоля, а после бѣхме осѫдени на смърть, азъ и четирима души. Останалитѣ бѣха осѫдени отъ 101 до 3 години. Иосифъ издаде и леринския куриеръ Кьосе Золе и крушевския куриеръ и преносвачъ на орѫжие. Леринскиятъ пъкъ отъ своя страна издава леринскитѣ градски селски работници. Крушевскиятъ Коле Влаше (отъ Крушево) издаде сѫщо крушевскитѣ работници. И тамъ последваха всѫду арести и пресѫди. Аферитѣ се умножиха, а отъ това организацията се усили презъ пролѣтьта, защото мнозина станаха нелегални и постѫпиха въ четитѣ. Тогава пръвъ пѫть на 25 мартъ се сби и се разби чета въ с. Кадино (Прилепско) подъ началството на войвода Методий Пачевъ (охридчанецъ). Четата му, съставена отъ 7 души, бѣше предадена, обсадена въ една кѫща, та всички се самоубиха. Архивата биде заловена и цѣла афера се подига — 100 души прилепчани лежаха въ затворъ, граждани и селяни. Отъ тогава зачестиха срещи на четитѣ съ потеритѣ и афери и арести. Сблъскване имаше въ с. Ракитница: крушевската чета на Велко войвода биде обсадена, Велко и нѣколцина отъ другаритѣ му бидоха убити, дру-

гитѣ избѣгали, а четворица живи заловени и откарани въ затвора. Тогава и Марковата чета първомъ случайно се сблъска съ турцитѣ въ село Търсье (Леринско). Въ сражението паднаха нѣколко турци, а Марковата чета безъ жертви се спаси. После въ с. Пътеле преди да влѣзе Марко въ селото, заговорили се гъркоманитѣ отъ Пътеле и с. Горничево на мюдюрина въ Суровичево да предадатъ Марко и четата му. Научава се за това Марко и отива да накаже гъркоманитѣ и българскитѣ чорбаджии въ Пътеле. Съ 50 души влезна въ селото. Властьта била известна за туй (на 6 юлий 1902). Обсаждатъ Марка и четата му, става сражение, и при първитѣ гръмвания опитва се Марко да излѣзе на чело на четата и пада. Тогава четата се връща въ селото, гдето цѣла нощь се сражаватъ. Презъ нощьта по-голѣма часть отъ четата сполучва да си пробие пжть. Абдураманъ (Дине), Марковъ четникъ отъ с. Пътеле, четири дена се сражава заедно съ нѣколко другари съ турцитѣ и най-сетне се самоуби, а другаритѣ му се предаватъ живи. Тѣ бѣха селяни — Марко бѣше дигналъ „милиция“ отъ селата. Турцитѣ изгориха нѣколко кжщи съ артилерия, убиха и нѣколко невинни жертви — жени и деца.

Останкитѣ отъ Марковата чета бидоха повторно обсадени въ с. Крушоради; убити бѣха началникьтъ и повечето отъ другаритѣ, а цѣлото село (махала Юруко) биде изгорено (15 кжщи). Друга случка стана: близу до Битоля въ с. Чорлия се разби битоласка чета, обсадиха я, на излизане я разбиха, и само единъ се спаси. Въ Избища (Ресенско) бѣше обсадена четата; тукъ бѣха дошли други чети за да се срещнатъ съ Давидова, който бѣше дошелъ заедно съ чета („ревизорска чета“). Турцитѣ подушиха и обсадиха ресенската и охридската чета. Давидовъ дойде на помощь. Стана голѣмо сражение, въ което взеха участие и селянитѣ отъ околнитѣ села —

пръвъ случай, когато селянитѣ съ оржжие се притичатъ на помощь на четитѣ. Това бѣше на 18 януарий 1903 год. Турцитѣ отстжпиха. Паднаха около 15-16 души селяни, а турци много повече. Давидовъ замина въ Охридско.

IV.

Г. П. Христовъ излиза отъ затвора. На Смилевския конгресъ. Борисъ Сарафовъ въ Битолско. Приготовления за въстанието.

Бѣше минало и Кресненското въстание въ 1902 г., дойде амнистия, заговори се за реформи и на 22 февруарий 1903 се освободихъ отъ затвора заедно съ другаритѣ, арествувани по политически престжпления.

Когато излѣзохъ отъ затвора, намѣрихъ организацията доста напреднала. Ржководитель презъ туй време е билъ Лозанчевъ, търговецъ (тоавчия — манифактураджия); свършилъ е V гимназиаленъ класъ, старият му занаятъ е фотографчия, училъ го въ България.

Още въ затвора се научихъ, че въ Солунъ се взело решение да има въстание. Това известие го посрещнахме неодобрително, толкова повече, че не бѣхме питани. Сашо Лозанчевъ е представлявалъ въ Солунския конгресъ Битолския окржгъ. Той не бѣше взималъ мнението на войводитѣ — горскитѣ ржководители както и на легалнитѣ ржководители. Той се е произнесълъ само възъ основа на самото положение, като е считалъ, че е достатъчно подготвено, а отъ друга страна като е мислилъ, че не е възможно това положение да се одържи по-дълго.

Когато излѣзохъ отъ затвора, бѣха захванали приготовленията за въстанието. Бѣха си надошли гурбетчиитѣ, най-много въ Костурско, Ресенско и Битолско. Представителтъ напр. отъ Цариградъ, щомъ се върналъ отъ конгреса, обадилъ на всички посветени работници

да си вървятъ на вилаета, защото ще има въстание. И азъ волею неволею подкачихъ работата пакъ като легаленъ работникъ въ Битоля. На 23. априлий стана мѣстенъ конгресъ въ село Смилево. Дамянъ Груевъ, пустнатъ тъй сѫщо по амнестия, бѣше си дошелъ наскоро, — една недѣля предъ конгреса. Нѣколко пѫти предъ конгреса отидохъ въ четитѣ по работа и пакъ се върнахъ въ града. На конгреса бѣхме избрани за представители отъ битолското рѫководително тѣло. Отъ всѣка околия имаше по единъ легаленъ и по единъ действующъ, горски,—азъ, Лозанчевъ и Георги Пешковъ. Отъ града бѣхме всички легални. На конгреса бѣхме около 30 души. Председатель на конгреса бѣше Дамянъ Груевъ, който представляваше Центр. комитетъ. Въ частно съвещание съ насъ въ Битоля Дамянъ се изказа несъгласенъ съ взетото въ Солунъ решение за въстание; считаше го прибързано та мѫчно му бѣше, ала като виждаше, че е вече всичко приготвено, нѣмаше какво да прави.

Преди конгреса се яви Сарафовъ съ своята чета въ Прилепско. Бѣше докаралъ и два товара динамитъ. Той по редъ обиколи районитѣ въ Прилепско, Битолско, Леринско, Костурско, Преспата, Ресенско и дойде на конгреса въ Смилево. Сарафовъ бѣше опредѣленъ съ съгласието на Дѣлчева да работи въ Малешевско; той потеглилъ тамъ съ чета, но при с. Владимирово има сблъскване съ турцитѣ, гдето даде жертви. Като видѣлъ, че мѫчно се работи въ срѣдна Македония, особено въ Малешевско, потеглилъ къмъ Тиквешията, и като е знаялъ, че Битолско е по-добре приготвено, той и безъ това, види се, тръгналъ съ намерение за Битолско, найсетне презъ Тиквешко дохожда въ Битолския окрѫгъ. Отъ Ц. К. дойде писмо, съ което ни предупреждаватъ, че той ще дойде и че цельта му е да ускори въстанието и да застане на чело на въстанието.

Но ние го разбрахме туй и безъ писмото.

На конгреса Сарафовъ говори повече за боевата часть на въстанието, за плана на въстанието. Отъ Давидова бѣше изработено нѣщо като планъ. Следъ дълго и широко разискване конгресътъ взема решение да се подигне въстание и то да се води партизански. Имаше и мнение противъ въстанието, съ мотивировка, че слабо сж приготвени районитѣ имъ. Таково мнение изказаха напр. прилепскитѣ делегати и нѣкои отъ битолскитѣ именно горскиятъ началникъ Георги Сугаревъ (род. отъ Битоля) — „най-добриятъ войвода". После се избра военененъ,—генераленъ щабъ отъ трима: Дамянъ Груевъ, Сарафовъ и Лозанчевъ. Като запасни бѣха: Лазаръ Попъ Трайковъ (отъ Костурско, убитъ сега отъ Коте преди две недѣли) и Петъръ Ацевъ (род. отъ Прилепъ). Избраха се и районни началници за въстанието отъ 3—5 души. Състави се планъ на движението. Отъ въоржженитѣ хора да се образуватъ чети не по-голѣми отъ 30—50 души съ войводи назначени отъ районнитѣ началници. Изработи се и единъ правилникъ — дисциплинаренъ уставъ за въстанието. Деньтъ за въстанието се остави да го опредѣли генералниятъ щабъ. Времето за въстание приблизително се опредѣли да бжде не по-рано отъ края на юлий съгласно съ едно писмо отъ Ц. К.

Отъ конгреса до самото въстание трѣбваше времето да се употрѣби за приготовляване оржжие, купуване, изнасяне храни въ горитѣ, пълнене гилзи (имахме машинки), набавяне цѣрове. Турцитѣ не забелѣзваха тия приготовления.

Войводата Цвѣтковъ, районенъ началникъ, загина при с. Могила, когато бѣше дошелъ въ Могила да прибира храни за въстанието.

Преди Смилевския конгресъ, Сарафовъ, като замина презъ Преспанско, Леринъ и др., успѣ да привлѣче

на своя страна мнозина — трима-четирима отъ горскитѣ войводи, за да има на конгреса вишегласие, като напр. Чакаларовъ (костурски войвода), Папанчевъ (леринскы войвода), Кокаревъ (ресенски войвода.).

Следъ конгреса, давайки инструкции, какъ да се подигне въстанието, Сарафовъ успѣ у тия свои хора да прокара своитѣ възгледи, именно да се вдигне партизанско въстание, ала не, както го разбраха на конгреса, сир. сѫщинско партизанско безъ явно да се излага на погибель населението, а партизанско въ смисълъ да се дигнатъ явно отъ всѣко село колкото се може повечко хора, а съ това вече само по себе си и цѣлото се обявяваше за въстанало. И така стана въ районитѣ костурски, охридски, ресенски и преспански. Азъ бѣхъ предназначенъ за Демирхисарско, а Папанчевъ за Леринско, но Папанчевъ, предаденъ, падна заедно съ 9-тина души въ с. Баница (Леринско) на 26. май. На негово мѣсто застанахъ азъ, прикомандированъ отъ щаба, като началникъ въ Леринско, и тамъ подигнахме, съгласно съ решението на конгреса, чисто партизанско въстание — само съ чети отъ въоръжени селяни, а селата на гледъ си останаха мирни. Отъ едно село бѣха излѣзли споредъ голѣмината му отъ 10 до 20 дори до 80 души, напр. отъ с. Екшису. Затова се спазиха и селата, — само петь бидоха изгорени: Раково, Бухъ, Арменско, Неокази и Любетино.

Въ Леринско подготовлявахъ населението за въстание: изнасяше се оръжие, чистѣха се пушки, правѣха се военни упражнения. Въ тия упражнения ни изненада оръжното, съ което се известяваше датата на въстанието, която очаквахме да бѫде по-късно.

Преди това бѣхъ рапортиралъ на щаба, че районътъ е слабо подготвенъ откъмъ оръжие поради многото афери, та малко да се поотложи самото въстание

инакъ да не очакватъ много нѣщо отъ тоя районъ. Като се получи окржжното, разпоредихъ се да се разпратятъ изпратенитѣ отъ щаба хектографирани възвания за въстание. Окржжното се получи само три дена предъ въстанието. Толкова бѣше времето кжсо, щото не успѣхме да разпратимъ на всѣкжде възванията. Вмѣсто това изпратихме въ всѣко село по единъ старъ четникъ да имъ съобщи и да ги ржководи въ първитѣ дни на въстанието. Дадоха се наставления на тия стари четници, щото всѣко село, щомъ се провъзгласи въстанието, да извърши каквото може — всичко турско наоколо да се унищожи, сиречъ турскитѣ кули, телеграфнитѣ жици; аскерътъ да се нападне, гдето може, и най-сетне въстаницитѣ да се оттеглятъ въ горитѣ.

V.

Борби и турски жестокости презъ време на въстанието. Избититѣ въ с. Арменско. Спиране на въстаническитѣ действия. Г. П. Христовъ презъ Гърция пристига въ Варна.

Споредъ тоя планъ въ всѣко село въстаналитѣ селяни извършиха по нѣщо: турци избиха, воденици разрушиха, кули изгориха. Азъ начело на 200 души отъ с. Екшису нападнахъ станцията — маказитѣ ги разрушихме. Преди това паднаха трима аскери, изкарахме релси отъ желѣзнопжтната линия, телеграфни жици изкжсахме и се оттеглихме въ гората. Още зарань на 20 юлий всички, които бѣха слабо въоржжени, ги изпратихъ назадъ въ селото имъ. Останахме около 80 души отъ Екшису. Разпредѣлихъ ги на 4 чети по 20 души съ отдѣлни войводи. На всѣки войвода му опредѣлихъ мѣсто, кжде да се движи и работи, почти за всѣка вечерь — да напада на мостове, телегр. жици, да унищожаватъ турци на пжть, да нападатъ на турски чадъри и да се оттеглятъ пакъ презъ нощьта въ гората. Сжщото

разпореждане давахъ и на други мѣста. На другия день отидохъ въ другъ центъръ.

На 22. въ мѣстностьта Плоча, близу до с. Търсье, стана сражение съ аскера отъ Неретъ, Писодеръ и отъ Леринъ. Имаше около 400 души пѣхота, а освенъ това и кавалерия. Въстаницитѣ — до 200 души — бѣхме здраво укрепени въ позиции. Командуваше центровъ войвода, и турцитѣ отстжпиха следъ осъмъ часово сраженне.

На 1. августъ стана сражение до селото Битоша въ гората. Аскеръ нападна селската чета (около 15 души). Ние отидохме на помощь съ 30 души, отвори се сражение още зараньта. Четата успѣ да се измъкне. Друга сила дойде — до 3000 души, та отстжпихме въ височинитѣ. Тогава войската ограби с. Битоша и цѣло го изгори; останаха само нѣколко кжщи (8), убити бѣха 25 невинни хора, жени и деца. Войската следъ това потегли къмъ с. Раково. Можахме да задържимъ войската около 3 часа докато селянитѣ успѣха да избѣгатъ. Тогава турцитѣ влѣзнаха въ селото и го изгориха цѣлото. Следъ това веднага узнахме, че друго отдѣление войска напада с. Бухъ. Веднага се стекохме на помощь, отвори се огънь и можахме да задържимъ войската заедно съ бухската чета, която броеше до 50 души, отъ пладне до привечерь. Селянитѣ успѣха да избѣгатъ. Само до 10 души жени, старци и деца бидоха избити, а селото цѣло изгорено, черквата ограбена. На 4 августъ заедно съ костурскитѣ чети се готвѣхме да нападнемъ писодерската кула, кояте служеше на турцитѣ като пунктъ. Планътъ биде узнатъ и още на сутриньта бѣхме издадени. Откри се огънь и трая чакъ до вечерьта. Въстаници бѣхме до 400 души срещу 4000 д. аскеръ и башибозукъ. Турцитѣ се сражаваха съ горски топове, падаха гранати и между насъ, но никой не загина отъ гра-

ната. Въ сражението изгубихме 5 момчета отъ костурската чета. Отъ турцитѣ много паднаха — до 200 души, защото нашитѣ позиции бѣха здрави. Оттеглиха се турцитѣ, защото не можаха да ни извадятъ отъ позициитѣ. Ние обсадихме кулата, като мислѣхме, че е празна, а тѣ се таили вжтре. Щомъ я заобиколихме, тѣ почнаха да стрелятъ, ние започнахме въ щурмъ. Смръкна се и ние се оттеглихме, а тѣ цѣла нощь гърмѣха. Аскеръть, щомъ се оттегли отъ сраженнето, отиде въ с. Арменско, което се намира близу до шосето Леринъ—Костуръ, нападна го, изби жителитѣ, които не можаха да избѣгатъ. Тамъ имаше на мѣсто изгорени и убити жени, деца, старци до 120 и 33 ранени (точно сж изброени), 15 жени обезчестени и следъ това убити, една мома, Таса Стойчева, най-хубавата въ селото се намѣри ранена и обезчестена. Презъ сжщата нощь тя остава ранена, а на другия день пакъ минава аскеръ и пакъ я безчестятъ и тя умира.

Азъ самъ съ четата влѣзохъ на другия день въ селото, гдето прибрахме всичкитѣ трупове. Страшно бѣше. Половината село е гъркоманско, половината екзархийско. Гърцкиятъ владика отъ Леринъ бѣ казалъ на гъркоманския попъ Лазара, да не се повличатъ по комитаджиитѣ, но да си седятъ мждро, и когато дохажда аскеръ, да не бѣгатъ, а напротивъ да излизатъ на среща съ жени и деца, за да го умилостивятъ. Така и сторили. Попъ Лазаръ на чело съ селянитѣ, съ жени, невести, когато аскеръть, ожесточенъ, слизалъ отъ Бигла (проходътъ), излѣзълъ да го посрещне. Първомъ на него му прерѣзали главата съ шашка, щомъ си отворилъ устата, и почнали наредъ да колятъ, да горятъ: селянитѣ се разбѣгали и затворили; погнали ги и запалили селото. Който излѣзълъ, убивали го още на прага, който не е смѣялъ да излѣзе или се скрилъ.

живъ е изгорѣлъ. Имаше трупове наполовина изгорѣли, имаше и изцѣло изгорѣли. Много жени се спасили съ пари, бѣгайки. Имаше и деца убити. Това го направиха башибозукъ и аскеръ.

Въ сраженията хвърляхме бомби. Имахме до 20 манлихерки. Ние бѣхме наредени въ единъ кржгъ. Биеха ни съ артилерия, после на пристжпъ и пакъ съ артилерия.

Прибрахме всичкитѣ жертви по трапищата и ги погребохме. Раненитѣ ги прибрахме въ манастира, който остана читавъ, защото е вънъ отъ село. Училището остана, а здрави кжщи останаха само две. Подиръ двете три недѣли си поизнаправиха колиби, а нѣкои се преселиха въ Леринъ.

Сетне събрахме селянитѣ бухчани, раковчани и арменчани, деца, старци, жени, и ги препратихме въ Битоля да се оплакватъ на консулитѣ. Раковчани и бухчани успѣха да се оплачатъ, арменчани не ги допустнаха. Дойдоха комисии и милосърдни сестри. Настжпи затишие, което трая до 13 августъ. На тая дата нападнахме влашкото село Невеска заедно съ костурскитѣ чети. Нашитѣ чети се бѣха били до два часа. Вжтре имаше до 50 души аскеръ. Мюдюринътъ съ време избѣга, избѣга и аскерътъ. Избити турци имаше 7 души, а живи уловени 6 души; вжтре се изгори къшлата, а въ телеграфаната всичко се изпочупи. Намѣрихме сума портрети отъ наши ржководители, унищожихме архивата. Единъ день държахме Невеска въ наши ржце. На 14 дойде отъ две страни голѣма сила, около 15,000 души войска —.5000 отъ Леринъ и 10,000 отъ Костурско.

Отстжпихме въ Върбица. Началници на костурскитѣ чети бѣха Чакаларовъ, Поповъ, Лазаръ Попъ Трайковъ. Съ тѣхъ бѣхме и на Биглата, отъ гдето ни подгони аскерътъ, та пакъ отстжпихме а и се раздѣлихме, — едни заминаха за Емборската планина, а пъкъ други за Ко-

реща (околността на Костуръ.) Ние отидохме презъ Клисура въ Емборската планина. Отъ тогава настжпи силното преследване. Заловиха всичкитѣ височини, почнаха да обискиратъ горитѣ, нѣкжде и да ги горятъ. Ние постоянно се мѣстѣхме отъ едно мѣсто на друго.

Всичкитѣ въстаници въ цѣлия леринскй районъ бѣха 460 души. Въ сжщото време, когато ние се сражавахме въ горната часть на района, сжщевременно ставаха сражения и въ източната часть на района, въ Горничевско и Попадия. Тамъ имаше до 260 души, разпредѣлени на малки чети. Гонението — най критическото положение — трая до началото на септемврий. Поради Одринското въстание почнаха войскитѣ да слизатъ отъ височинитѣ и планинитѣ и да се групиратъ въ градоветѣ, а отъ тамъ ги препращаха отъ часть по желѣзницата кжде Солунъ. Почнахме пакъ по-свободно да се движимъ по планинитѣ, но нищо сериозно не предприемахме.

Кжде половината на септемврий, следъ като се посъвзехме, готвѣхме се наново да подновимъ действията си. Току що бѣхме подкачили съ дърваритѣ турци да унищожаваме, дойде ни разпорежданието отъ щаба за прекратяване на действията и разпускане въстаницитѣ.

Презъ време на гоненията доста отъ въстаницитѣ се разколѣбаха и тукъ таме почнаха да се отчайватъ и да предаватъ оржжията си. Не бѣше малко гонение, — изтезаваха селянитѣ, почнаха да подпалватъ селата. Всичкитѣ села ги ограбиха, много невинни работници се намѣриха убити както си работили. Всичко отъ района ми паднаха до 50 души въстаници, а ранени имаше много, но и оздравяваха.

Дойде Сарафовъ и той донесе разпореждането за прекратяване на действията на 27 септемврий. Срещнахме се въ с. Бухъ, въ планината. Тамъ бѣхме издадени отъ единъ влахъ, бившъ ханджия въ Бухъ, и нападнати

отъ аскера. Нощно време ни обсадиха. На зараньта видѣхме, че сме обсадени. Ние бѣхме около 50 души, Сарафовитѣ хора бѣха до 13 души. Още отъ зараньта почнахме да отстжпваме по едно дере, но ни съгледаха и ни отвориха огънь та се почна сражение, въ което дадохме три жертви и 5—6 души ранени. То бѣ на 28 септемврий. Турцитѣ дадоха 15—16 души убити. Имаше турска войска до 1000 души, кавалерия и башибозукъ. Мъгла се яви, падна и дъждъ. Бѣхме всички заобиколени. Загина тамъ единъ ученикъ отъ гимназията, Костандинъ Георгиевъ, род. отъ Зарово. Следъ това прибрахме оржжието и разпуснахме четницитѣ освенъ старитѣ четници, „фирари", които нѣмаше да уцѣлѣятъ отъ турцитѣ, та ги препратихме въ България. Пушкитѣ ги скрихме. Най-накрай азъ обиколихъ съ четници селата, приключихме смѣткитѣ съ „комисиитѣ" (преди въстанието тѣ се наричаха и „ржководителни тѣла") и ги оставихме горе-доле доволни, като имъ казахме, че прекратяваме сега за сега действията, като ще чакаме отъ европейцитѣ да издѣйствуватъ реформи. Ако не дадатъ автономия, може пакъ да се дигнемъ.

Върнахме се презъ Гърция. Азъ тръгнахъ на 18 октомврий съ 9 души. Съ мене дойде и Христо Настевъ. Въ Гърция ни арестуваха въ Волосъ. Сполучихъ да избѣгамъ отъ участъка и право дойдохъ въ Атина. Разпитваха ни, що сме и какво сме. Защо сме убивали гърцитѣ? — ни питаха. — Шпиони убивахме, отговорихъ. Отъ Атина съ параходъ стигнахме въ Варна.